

Hoe eindigt het evangelie naar Markus?

• door Gerard Kramer

DAT LIJKT EEN VRAAG UIT EEN BIJBELQUIZ. HELEMAAL NIET GEK TROUWENS OM DE PARATE KENNIS VAN DE AANWEZIGEN OP DE JONGERENKRING EENS MET DIT SOORT VRAGEN TE TOETSEN. MISSCHIEN WEET EEN DEELNEMER HET ANTWOORD NIET EN ZEGT DE SPELLEIDER: “DAT ZOEKEN WE OP!” ALS U HET ANTWOORD OP DE VRAAG NIET WEET, DOET U DAT STELLIG OOK, EN IN UW BIJBEL OF NIEUWE TESTAMENT ZIET U DAN IN HET LAATSTE VERS VAN MARKUS 16 HET VOLGENDE STAAN: “EN ZIJ GINGEN UIT EN PREDIKTEN OVERAL, TERWIJL DE HEER MEEWERKTE EN HET WOORD BEVESTIGDE DOOR DE TEKENEN DIE DAAROP VOLGDEN”.

Volgende vraag !

Het zal u verbazen dat voor velen de vraag hiermee helemaal niet beantwoord is. Dat lijkt vreemd, want wat is er eenvoudiger dan het opzoeken van het slotvers van het evangelie naar Markus? Er blijken echter in de praktijk vier verschillende antwoorden op deze vraag gegeven te kunnen worden, die we hieronder hopen te onderzoeken. Dat er inderdaad iets aan de hand is, blijkt uit het feit dat zowel de NBG (1951) als de Telosvertaling (1982) haken hebben staan om Mk16:9-20. We zijn hier namelijk gestuit op één van de hete hangijzers van de tekstkritiek, waarover de meningen nog steeds sterk verdeeld zijn.

Wat is tekstkritiek ?

Het Nieuwe Testament stond de eerste christenen niet ter beschikking in de vorm die wij thans kennen. In de eerste eeuw na Christus was de boekdrukkunst immers nog niet uitgevonden, zodat het publiceren

van op schrift gestelde informatie een zaak was van veel geduld. De oorspronkelijke Auteur, God zelf, heeft immers mensen door zijn Geest geleid om Zijn Woord op schrift te stellen, oftewel op te schrijven. En ook Markus is één van die dienstknechten geweest die, evenals bij voorbeeld Mattheüs, Lukas en Johannes, een deel heeft mogen schrijven van de door God ingegeven Schrift (2Tm3:16; vgl. 2Pt1:21). Toen Markus klaar was met het schrijven van zijn evangelie, lag daar dus een door hemzelf met Griekse lettertekens beschreven boekrol, die zich uiterlijk niet onderscheidde van andere boekrollen uit die tijd. Het verschil zat hem echter in de inhoud. Wat Markus had opgeschreven, was wat de Heilige Geest hem had ingegeven. Op zijn schrijftafel lag dus een deel van het geïnspireerde Woord van God. Markus' originele handschrift (zo noemen we zo'n met de hand beschreven stuk papyrus of perkament) is er niet meer; het is verloren gegaan. Van geen enkel Bijbelboek is trouwens het origineel nog over.

Wat we nog wel hebben zijn met de hand geschreven kopieën of afschriften, die door afschrijvers (overschrijvers) zijn afgeschreven (overgeschreven). Natuurlijk had slechts een beperkt aantal afschrijvers het door Markus zelf geschreven origineel ter beschikking. Toen dat verloren was gegaan, moest er dus afgeschreven worden van afschriften, en dat allemaal met de hand, letter voor letter. Dat ging zo door tot aan de uitvinding van de boekdrukkunst in de 15e eeuw. Helaas slopen er bij het afschrijven fouten in de tekst, die vervolgens weer mee-afgeschreven werden. Afschrijvers waren vaak ondeskundig of onnauwkeurig; soms werd het vermenigvuldigen bespoedigd door de tekst aan een aantal afschrijvers - veelal monniken - tegelijk te dicteren. Als dan de voorlezer zich vergiste en iets wegliet of toevoegde, stond zo'n fout wel meteen in pakweg vijftien nieuwe handschriften! Het is de wetenschap van de tekstkritiek die hier orde op zaken probeert te stellen. De tekstkritiek (kritiek betekent hier: beoordelings-

wetenschap) probeert het antwoord te vinden op de vraag: 'Wat heeft de oorspronkelijke auteur geschreven?'. In ons geval wil zij dus, op basis van de beschikbare handschriften, er achter zien te komen hoe de tekst luidde die Markus zelf heeft geschreven. En dan blijkt ten aanzien van het slot van dit evangelie dat de verschillen tussen de (groepen) handschriften aanzienlijk zijn. Zo verschillend, dat de tekstcritici niet allemaal tot de zelfde conclusie komen.

Het slot van Markus' evangelie in de handschriften

In de handschriften eindigt het evangelie naar Markus op 4 verschillende manieren:

SLOT 1: bij Mk16:8, 'want zij vreesden': zo o.a. in de twee oudste Griekse handschriften die het volledige NT bevatten, de Codex Sinaiticus en de Codex Vaticanus, beide uit de 4e

eeuw. Dit slot was ook bekend aan o.a. de kerkvaders Clemens van Alexandrië († voor 215), Origenes (†253/4), Eusebius (†339), Hieronymus (†420).

SLOT 2: het zgn. 'korte slot'; na 16:8 volgt dan: 'En alles wat hun opgedragen was, berichtten zij in het kort aan Petrus en degenen die bij hem waren. En daarna zond ook Jezus zelf door hen van oost tot west de heilige en onvergankelijke prediking van de eeuwige behoudenis. Amen'.

Dit is o.a. te lezen in vier Griekse handschriften, 7e-9e eeuw, en één handschrift van de Vetus Latina (de Latijnse Bijbelvertaling), de Codex Bobiensis uit de 4e-5e eeuw. Aansluitend geven deze Griekse handschriften alsnog de verzen 9-20.

SLOT 3: dit is het ons vertrouwde slot, d.w.z. de verzen 9-20. Dit slot is het meest verbreid. De belangrijkste en oudste handschriften waarin het voorkomt, zijn de Codex Alexandrinus, de Codex Ephraemi rescriptus en de Codex Bezae, alle drie uit de 5e eeuw. Het komt ook voor (c.q. er wordt naar verwezen in) het Diatessaron van Tatianus (een evangeliënharmonie uit de 2e eeuw), in de geschriften van Justinus Martyr (†165), Irenaeus (†202), Tertullianus († na 220). Overigens melden Eusebius (†339), Hieronymus (†420) en Victor van Antiochië (5e eeuw) reeds dat de verzen 9-20 in vele hun bekende handschriften niet voorkwamen.

SLOT 4: In de 4e eeuw circuleerde naast **SLOT 3** een uitgebreide versie, die na vs 14 invoegde:

'En zij verontschuldigen zich en zeiden: Deze eeuw van de wetteloosheid en het ongeloof ligt onder het beslag van satan, die niet toelaat dat wat onder het beslag van de onreine geesten is, de waarheid en de kracht van God verstaat. Openbaar daarom nu uw gerechtigheid. Zij spraken tot Christus, en Christus zei tot hen: de grens van de jaren van het gezag van de satan is vervuld, maar andere vreselijke dingen naderen. En voor hen die gezondigd hebben, ben ik tot de dood overgeleverd, opdat zij zich zouden bekeren tot de waarheid en niet meer zondigen, opdat zij de geestelijke en onverderfelijke heerlijkheid van de gerechtigheid die in de hemel is, beërven'.

Deze versie was bekend aan Hieronymus, maar is alleen nog te vinden in de Codex Washingtonianus uit de 5e eeuw.

Wil de echte Markus opstaan?

Na welke woorden heeft Markus zijn pen nu neergelegd? Het is voor sommige lezers wellicht enigszins schokkend te zien dat er kennelijk nogal is geknoeid met de tekst van de geïnspireerde schrijver. Naar het schijnt is er na 16:8 òf een klein dan wel groot stuk tekst bijgefantaseerd òf juist weggelaten, en beide is een ernstige zaak. Zowel het toevoegen aan als het afnemen van woorden van de Heilige Schrift wordt scherp veroordeeld in Op22:18-19. Of is er een derde mogelijkheid?

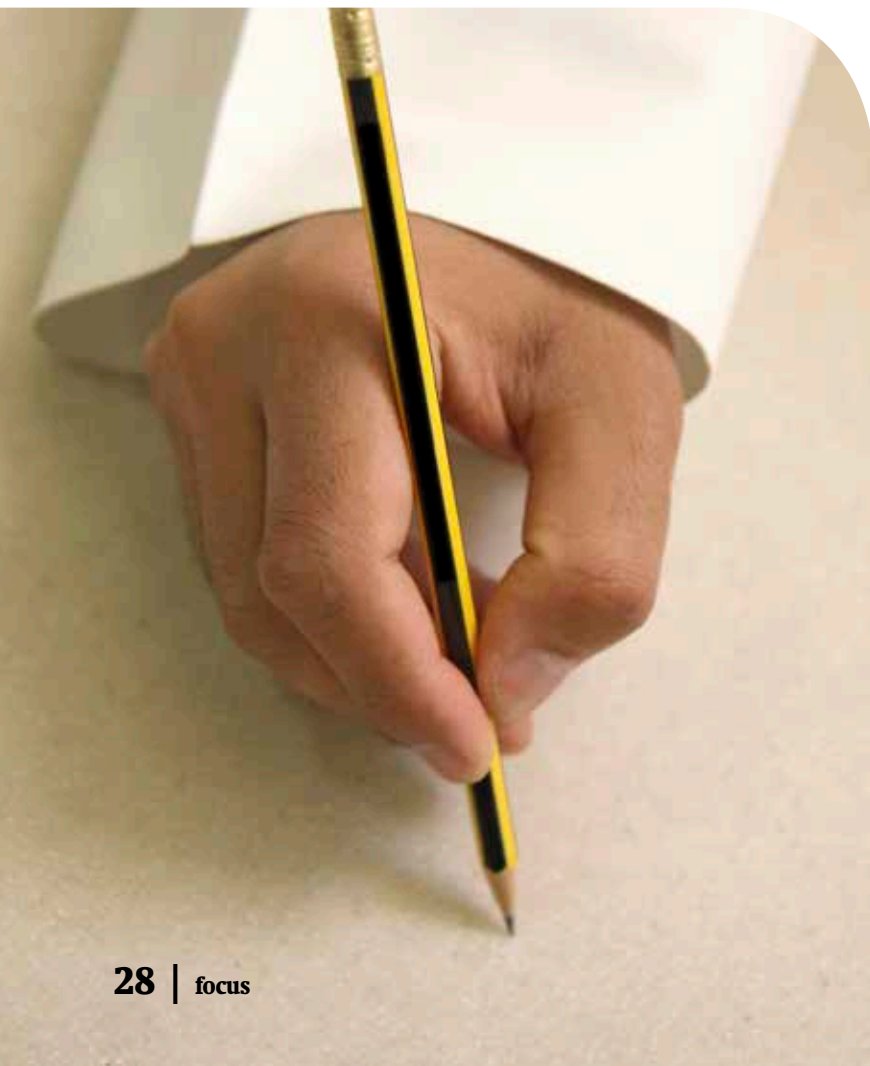
Laten we enkele conclusies van de tekstcritici samenvatten:

Vrij algemeen verwerpt men slot 2 en slot 4; men acht ze wat de handschriften betreft niet sterk genoeg ondersteund, en bovendien wijst men op grote taalkundige en stilistische verschillen ten opzichte van de rest van Markus' evangelie. Daarnaast doen ze inhoudelijk apocrief aan.

Er zal dus moeten worden gekozen tussen slot 1 (16:8) en slot 3 (16:9-20 aansluitend op 16:8).

We maken even een voorlopige balans op:

- a Veel tekstcritici zijn van oordeel dat tot en met 16:8 de tekst van Markus is (slot 1); zij vinden juist in de onderling sterk verschillende versies van het slot ná vs.8 een aanwijzing dat bepaalde afschrijvers bewust een vervolg hebben geschreven op een onbevredigend einde. Deze tekstcritici redeneren ongeveer als volgt: als het oorspronkelijke handschrift van Markus gewoon bij 16:20 zou zijn geëindigd, zouden er nimmer pogingen zijn ondernomen andere slotversies in omloop te brengen.
- b Binnen deze groep denken enkelen dat Markus opzettelijk bij vs.8 is geëindigd;
- c anderen vermoeden dat Markus door ziekte of plotseling ontslapen zijn evangelie niet heeft kunnen voltooien.
- d Weer anderen houden het op een 'ongeluk' in de overlevering: van het door Markus geschreven origineel zou de tekst na vs.8 zijn zoekgeraakt voordat het afschrijven was begonnen.

De lezer vraagt zich inmiddels af wat we met al deze vermoedens aan moeten: in de meeste Bijbels staat na vs.8 toch gewoon vs.9-20 afgedrukt? Hadden die verzen dan niet opgenomen mogen worden? Vormen ze een latere toevoeging? Sommigen nemen een tussenstandpunt in en stellen dat het wel degelijk een geïnspireerd stuk tekst is, dat evenwel niet van Markus zelf afkomstig is. Het is volgens hen een latere toevoeging; men verwijst hierbij wel naar Dt34, het hoofdstuk over de dood van Mozes, dat door een ander dan Mozes zelf na diens dood zou zijn toegevoegd. Op zichzelf is deze gedachte ten aanzien van het slot van het evangelie naar Markus niet direct ondenkbaar of principieel verwerpelijk. Als eventuele coauteur zou bijvoorbeeld Petrus in aanmerking kunnen komen, die in 1Pt5:13 Markus als zijn zoon aanduidt. Men gaat er dan vanuit dat beiden bij het schrijven van het evangelie nauw zouden hebben samengewerkt (vgl. voor de contacten tussen beiden Hd12:12), en dat na Petrus' dood de slotverzen door Markus zijn toegevoegd. Dit blijft echter nogal speculatief, en het is de vraag of een dergelijke 'hulp-hypothese' wel echt nodig is. Het wordt daarom tijd eens te bezien waarom zo veel tekstcritici er zo zeker van zijn dat het in ieder geval niet Markus is die de verzen 9-20 geschreven heeft.

Tóch kritiek op de tekst?

Alle tekstcritici geven volmondig toe dat deze verzen al bekend waren in een periode die voorafgaat aan de tijd waaruit onze oudste handschriften stammen! Desondanks is de meerderheid van de tekstcritici er vast van overtuigd dat slot 3 (vs.9-20) niet van Markus kan zijn. Zij geven voor hun standpunt de volgende argumenten:

1. Slot 3 bevat een opeenhoping van woorden die verder nergens in het evangelie naar Markus of gedeeltelijk zelfs helemaal niet in het Nieuwe Testament vóórkomen.
2. De overgang van vs.8 naar vs.9 verloopt niet soepel: in vs.8 zijn de vrouwen het onderwerp, in vs.9 is het de Opgestane, zonder dat zijn naam wordt genoemd. Bovendien is dit een wisseling van meervoud naar enkelvoud.
3. In vs.9 wordt Maria Magdalena nader geïdentificeerd, terwijl zij kort tevoren nog vermeld is (in 15:47 en 16:1).
4. Men zou verwachten dat Markus een verschijning van de Opgestane Heer aan de discipelen te Galilea (14:28; 16:7) vermeldt; de verschijningen in 9-20 zijn echter allemaal te Jeruzalem.
5. Mattheüs en Lukas lopen parallel met Markus t/m 16:8 en daarna niet meer. Dit wijst er op dat het literair bestaan van Markus' evangelie is begonnen zonder vs.9-20.
6. In Markus16:19 en 20 is sprake van de Heer Jezus; men acht dit duidelijk in tegenspraak met het taalgebruik van Markus.

De argumenten getoetst

We lopen nu de hierboven genoemde argumenten langs om te onderzoeken of ze echt doorslaggevend zijn.

Ad 1: Juist het feit dat er unieke en buitengewone gebeurtenissen moesten worden beschreven maakt het aannemelijk dat dan ook het taalgebruik in dit gedeelte daarvan getuigenis aflegt. Maar bovendien is dit type argument niet sterk: als bijv. gezegd wordt dat het Gr. werkwoord *apisteoo* (= niet geloven; 16:11 en 16) verder niet in Markus voorkomt, kan daar tegenin worden gebracht dat het bijbehorend zelfstandig naamwoord *apistia* (=ongeloof) voorkomt in Mk6:6 en 9:24. Lukas gebruikt *apisteoo* in Lk24:11 en 41 en in Hd28:24, maar schrijft nimmer *apistia*! Toch verwijt niemand Lukas slecht taalgebruik. Niets bijzonders dus.

Ad 2: Dit is een sterker, maar zeker geen doorslaggevend argument.

Men kan zich namelijk ook afvragen *waarom* de aansluiting niet naadloos verloopt. Dat kan ook wijzen op de overgang naar een nieuw gedeelte (niet noodzakelijkerwijs ook een andere auteur), waarin overigens op grond van 16:6 duidelijk blijkt wie de Opgestane is. Zonder veel woorden richt de schrijver opnieuw onze blik op Hem, die in dit hoofdstuk achtereenvolgens in twee verschillende betrekkingen tot de discipelen wordt beschreven, hieronder aangegeven als a en b.

a. **Mk16:1-8** beziet de gebeurtenissen vanuit het standpunt van Mattheüs. Hier vinden we het herstel van de betrekking tussen de volmaakte Dienstknecht-Profeet met (een overblijfsel uit) het volk Israël. Daarom moeten de discipelen en Petrus (de apostel van de besnijdenis, Gl2:7,9) naar Galiléa gaan (16:7), ver van de tempel, het Joodse godsdienstige centrum; daar, in Galiléa wordt de verbinding hersteld tussen de Opgestane en het van de massa afgezonderde, kleine gezelschap dat Israël vertegenwoordigt en als Gods volk wordt erkend. De vrouwen worden er door hun angst van weerhouden te spreken; alleen aan de verachte Galileërs, de discipelen, wordt het getuigenis betreffende de verzen Messias toevertrouwd. In Galiléa, de plaats die al in Js8:23-9:6 (vgl.Mt4:15) met de toekomstige heerschappij van de Vrededorst wordt verbonden, ontvangen de discipelen hun opdracht volken te maken tot discipelen in het koninkrijk der hemelen. We vinden in dit deel van Mk16, nog steeds in aansluiting op Mattheüs, dan ook niet de hemelvaart. Aan de Opgestane Heer is immers gegeven alle macht in hemel en op aarde. Markus noemt slechts de plaats Galiléa, maar beschrijft inderdaad niet de verschijning die daar heeft plaatsgevonden. Men

heeft wel verklaard dat Markus dit opzettelijk niet doet omdat voor Israël, waarvan de discipelen hier een beeld zijn, deze verschijning nog steeds toekomstig is. Israëls toestand wordt nu nog gekenmerkt door de vrees van de vrouwen, en nog niet door de vreugde over de ontmoeting met de Messias.

b. In Mk16:9v. echter worden de discipelen in een betrekking geplaatst tot een verheerlijkte hemelse Heer, zodat we kunnen zeggen dat Markus ons vanaf vs.9 de gebeurtenissen beschrijft vanuit het standpunt van Lukas. In Lukas leidt de Heer de discipelen uit naar Bethanië, de plaats waar Hij te midden van enkele geliefden momenten van rust had gekend na zijn verwerping door de Joden. Van daar uit vond de hemelvaart plaats; daar, en niet in Jeruzalem, waar Hij hun eerst verschenen was, verbond Hij de zijnen met zichzelf als de hemelse Heer (zie Mk16:19).

Ad 3: Maria is inderdaad genoemd, maar pas in 16:9 lezen we van haar ontmoeting met de Opgestane Heer. Is het dan niet opmerkelijk dat juist hier de bijzonderheid wordt meegedeeld dat Hij zeven demonen uit haar had gedreven, nu Hij verschijnt als Degene die inmiddels door de dood hem tenietgedaan heeft die de macht over de dood had, dat is de duivel (Hb2:14) ?

Ad 4 en 5: zie voor de tweedeling van Mk16 (1-8 en 9-20) hierboven Ad 2.

Ad 6: Volgens sommigen is dit zelfs het sterkste argument tegen Markus' auteurschap. Inderdaad vinden we verder nergens Jezus in dit evangelie als 'Heer' aangeduid (m.u.v. Mk11:3, waar mogelijk Jahweh wordt bedoeld). Het ontbreken van deze titel is verder juist in Markus, die vooral de dienst van Jezus wilde beschrijven, passend. Maar nu God zijn verworpen Dienstknecht door de opstanding openlijk had erkend, en Hem tot Heer en tot Christus had gesteld, wat is er dan natuurlijker - om niet te zeggen noodzakelijk - dan dat hetzelfde evangelie, dat Hem tot dusver gevolgd heeft als de Dienstknecht, Zoon van God, Hem nu bekend maakt als 'de Heer'?

Daarnaast is het zo dat de discipelen hier op aarde de verheerlijkte Heer als dienstknechten gaan opvolgen; en dan is het speciaal Markus die toe mag voegen dat als zij uitgingen en predikten, de Heer met hen meewerkte. Zelfs als Hij Heer is, blijft Hij om zo te zeggen Dienstknecht!

Conclusie

Is nu bewezen dat het evangelie naar Markus eindigt bij 16:20? Dat niet. Maar ik hoop wel te hebben laten zien dat de argumenten om het evangelie bij 16:8 te laten eindigen, niet doorslaggevend zijn. Laten we de resultaten van onze overdenkingen eens op een rijtje zetten:

- a Markus 16:9-20 staat tekstkritisch, dus wat de handschriften betreft, iets minder sterk dan de rest van het evangelie. Vandaar eerlijkheidshalve de haakjes in veel vertalingen.
- b Dit minder krachtige tekstgetuigenis (geen handschriften vroeger dan de 5e eeuw) wordt echter ruimschoots gecompenseerd door het getuigenis van christelijke auteurs uit de 2e eeuw.

- c De argumenten op het gebied van taal en stijl zijn niet doorslaggevend. Waarom zou iemand bepaalde woorden niet slechts één keer mogen gebruiken?
- d De tekstcritici gebruiken hoofdzakelijk inhoudelijke of theologische argumenten, die echter vanuit het karakter van het evangelie bevredigend te verklaren zijn.
- d Er is, gelet op het vorige punt, nauwelijks reden om Markus 16:9-20 niet aan Markus, maar aan een andere geïnspireerde auteur toe te schrijven.

Argumenten vóór de authenticiteit van Markus 16:9-20

In het voorafgaande is vooral ingegaan op de argumenten van hen die niet geloven dat de verzen 9-20 deel uitmaken van Markus' slothoofdstuk. Het weerleggen van argumenten van anderen ontslaat ons echter niet van de plicht zelf met positieve argumenten ten aanzien van deze kwestie te komen. Deze staan wel in het voorafgaande vermeld, maar ik wil ze graag nog even op een rijtje zetten:

- * Het traditionele slot is binnen het totaal van alle Griekse handschriften het meest verbreide slot, zowel getalsmatig als geografisch gezien;
- * Hoewel het niet in de alleroudste handschriften voorkomt, behoren de genoemde handschriften nog wel degelijk tot de categorie 'vroeg handschriften';
- * Het is het vroegst te traceren slot, nl. tot het midden van de 2e eeuw! Het wordt door kerkvaders uit die tijd geciteerd als het slot van het evangelie naar Markus. Dat betekent dus een sterk, positief getuigenis vóór de authenticiteit (en het auteurschap) van het traditionele slot. Het was dus al bekend vóórdat er handschriften in omloop kwamen waarin het ontbrak!
- * Het traditionele slot geeft inhoudelijk gezien een zeer doordachte afsluiting van het evangelie waarin de Heer Jezus als de trouwe Dienstknecht beschreven wordt. Juist omdat Hij gehoorzaam is geworden tot de dood, ja, tot de kruisdood (Fp2:8), heeft God Hem met heerlijkheid en eer gekroond (Hb2:9). En het is dan ook Markus die in zijn slotverzen heeft mogen schetsen hoe zowel een aards als een hemels volk in een bijzondere betrekking komen te staan tot deze thans door God verheerlijkte Dienstknecht, die Heer van allen is (vgl. Hd10:36).

Toch nog een vraag.....

De vraag blijft natuurlijk hoe het mogelijk is geweest dat er uiteindelijk vier verschillende afsluitingen van het evangelie naar Markus in de handschriften zijn aangetroffen. Hierover valt niets met zekerheid te zeggen. Het is mogelijk dat een afschrijver al vrij vroeg 'gevallen' is over de overgang van 16:8-9, en hieruit geconcludeerd heeft dat bij vs.9 een toevoeging begon, die hij vervolgens zelf heeft weggelaten. Anderen, niet tevreden met het in dat geval wat abrupte en onbevredigende slot, hebben vervolgens zelf een 'oplossing' bedacht (slot 2 of 4).

